

recoge, las costumbres, las paradas, los lugares, los recorridos y personajes, confieren al texto una calidez y una calidad humana que lo convierten en algo entrañable y alejado de fríos aspectos técnicos.

En el último capítulo del libro, de nuevo Inmaculada Aguilar toma la palabra y se adentra en el nacimiento del tranvía en una ciudad moderna del siglo XXI. A la vista de los excelentes resultados obtenidos por el tranvía en la ciudad de Valencia, el gobierno autonómico se propone extender sus ventajas a la ciudad de Alicante, inaugurándose en 1998 un tranvía experimental para cuya planificación y organización se tuvo en cuenta la opinión y participación de los ciudadanos en la toma de decisiones, generándose una red de tranvías moderna, el TRAM, al servicio de la ciudad y de sus habitantes.

El aparato gráfico utilizado en la edición es verdaderamente abundante y de notable calidad, donde pueden verse tanto antiguas fotografías en blanco y negro como otras de reciente actualidad, que transmiten una información del máximo interés acerca del tranvía y su relación con el proceso evolutivo del espacio urbano y las personas que vivieron en sus distintas etapas de funcionamiento. Algunas de sus ilustraciones pueden tener la consideración de obras de arte y como una parcela más de su historia se ha pretendido considerar esta obra pública de la ingeniería configuradora del territorio alicantino. La activa Cátedra Demetrio Ribes UVEG-FGV ha ascendido con este libro un peldaño más en su línea de investigaciones preparatorias y conducentes a la creación del futuro Museo del Transporte y del Territorio que le tiene encargado el Gobierno Autónomo Valenciano.

Santiago Montoya Beleña
Cátedra Demetrio Ribes UVEG-FGV

AA.DD. Exposició La Llum de les Imatges. Lux Mundi (Xàtiva 2007). Libro de estudios, Generalitat Valenciana-La Llum de les Imatges, Madrid, 2007, 680 ps.

AA.DD. Exposició La Llum de les Imatges. Lux Mundi (Xàtiva 2007), Generalitat Valenciana-La Llum de les Imatges, Salamanca, 2007, 945 ps.

Xàtiva esdevé una mena de llum del món cristià. Des del 2 d'abril en què oficialment obrí les portes la nova edició de "La Llum de les Imatges" en la

capital de la Costera, molts han estat els esforços i les il·lusions dipositades que s'han vist culminats després de mesos de preparació en la penombra.

El treball engegat i coordinat pels seus comissaris (els Drs. Ximo Company, de la Universitat de Lleida; Vicent Pons, de la Universitat de València; i Joan Aliaga, de la Universitat Politècnica de València) i seguit fil per randa per un planter d'estudiosos tan variat com competent ha desembocat feliçment en potser la millor de les exposicions vistes fins el moment (València, Sogorb, Oriola, Sant Mateu-Traiguera i Alacant). L'adjectiu no obeeix a criteris purament subjectius –que són al capdavant els del que açò subscriu, és inevitable– sinó a coordenades pragmàtiques si analitzem detingudament les anteriors mostres i la comparem. Hi ha hagut avanços significatius.

En aquesta nova seu, Xàtiva (un dels conjunts històrics més reeixits del País Valencià sense cap mena de dubte), s'ofereix al visitant curiós i desficiós per tot allò que destil·la cultura –seguint el fil conductor del pòsit espiritual que ha caracteritzat secularment les comarques centrals– tot un selecte mostrari de les expressions que en forma d'incunables, pintures, orfèbreria, escultura, teixits, miniatures, manuscrits, maquetes, audiovisuals... troben cabuda en el marc incomparable i certament únic de la Col·legiata (d'excelsa arquitectura ara revitalitzada, sobretot interiorment), l'antic Hospital de Pobres (de portentosa façana de filiació entre hispanoflamenca i italiana), la recuperada església del convent de Sant Domènec (durant molts anys oblidat en el seu conjunt i ara oberta per a l'ocasió) i el senzill encant de l'ermita de Sant Feliu a la costa del castell (fita indispensable per tot aquell que visite la ciutat). Recorregut que degudament es complementa amb la Casa de l'Ensenyança (on s'hi troben els tallers didàctics per als escolars).

Els responsables científics de l'esdeveniment han posat negre sobre blanc les perquisicions pròpies i alienes que han dirigit en dos magnífics volums (un de textos històrics i l'altre de tipus catalogràfic, d'extraordinari aparat gràfic i encara més reeixit contingut), els quals serveixen per a encunyar tipogràficament un treball ben fet en línies generals i que demostra el nivell d'exigència que els esmentats coordinadors es proposaren el dia que acceptaren l'encàrrec i que han sabut transmetre als seus qualificats col·laboradors.

Culminen d'alguna manera aquest material bibliogràfic i documental cinc audiovisuals que es recullen en un DVD mitjançant el qual es fan diversos recorreguts per Xàtiva i els territoris de la seua antiga Sotsgovernació (amb guions a cura d'un servidor i de Carmen Aguilar Díaz), els Borja, els convents xativins (amb textos de Josep Lluís Cebrián i Molina) i el delicat procés de restauració de l'art moble i immoble que s'exhibeix i es pot visitar (a càrrec de la fundació adés esmentada).

Com a colofó, afegim la decidida voluntat dels caps pensants de retre merescut homenatge a la nissaga local més coneguda internacionalment: els *Borgia*. Circumstància que féu que, en un primer moment, es plantejara la possibilitat de fer un ampli recorregut per les peripècies vitals d'almenys els seus membres més destacats. Finalment, la capacitat del temple dominicà ha estat més bé limitada per a satisfer aquest legítim desig i, com que també calia glossar les biografies d'altres xativins de soca-rel, el repàs als mèrits borjans han quedat reduïts a alguns dels Borja *majors*, principalment Alfons, Roderic i Cèsar entre alguns altres. Malgrat el contratemps, s'ha aprofitat el moment per a oferir una ajustada visió de l'extraordinari mecenatge que el segon dels papes de la família (Alexandre VI) exercí en l'Europa contemporània: a Itàlia i, com no, a Espanya (des de València) per mitjà –per exemple– de Jacomart, Reixac, *il Pinturicchio*, Paolo da San Leocadio i Francesco Pagano, en matèria artística, tot i aprofitant el recent redescobriment i restauració de les pintures de l'absis de la seu valenciana.

Cal felicitar iniciatives com aquesta patrocinades per la Generalitat, així com a la Fundació "La Llum de les Imatges" per posar en valor gran part del patrimoni historicoartístic valencià que ausades ho necessita, a l'Arquebisbat de València, a l'Ajuntament de Xàtiva i a les altres institucions i entitats que recolzen aquesta singular iniciativa, als seus comissaris i als seus col·legues pel treball ben realitzat i, finalment, al col·lectiu de restauradors,

tècnics, arquitectes, assistents, guies... que han vestit de gala per a l'ocasió fins principis de 2008 una gran ciutat.

Albert Ferrer Orts

Departament d'Història de l'Art.
Universitat de València-Estudi General

COMPANY, Ximo, Paolo da San Leocadio i els inicis de la pintura del Renaixement a Espanya, Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2006.

Este libro destaca en el panorama de la bibliografía española sobre Historia del Arte del Renacimiento por derecho propio. De una parte, no es común entre los historiadores hispánicos acometer la tarea de escribir una monografía sobre un artista italiano, aunque en este caso la trayectoria del pintor de Reggio Emilia, Paolo da San Leocadio tenga por escenario documentado las tierras valencianas entre 1472 y 1520. El catedrático de la Universitat de Lleida Ximo Company es un conocido especialista en la pintura valenciana del primer Renacimiento, tema al que viene dedicando la mayor parte de sus estudios desde los años 80, con contribuciones importantes sobre Rodrigo de Osona, la pintura hispanoflamenca y el propio Paolo da San Leocadio, protagonista de varios de sus artículos y del libro *La pintura paduana-ferraresa del Quattrocento y sus relaciones con España* (Lleida, 1989), que constituye un claro precedente de la obra que ahora comentamos. Con esta experiencia previa, el autor ha asumido el desafío de contar y explicar quién fue Paolo da San Leocadio y el papel de su pintura en la historia del arte del Renacimiento en España. De otra parte, la tarea editorial de publicar una monografía de 675 páginas, con abundantes ilustraciones en color, un extenso apéndice documental y texto bilingüe en catalán y castellano, es ambiciosa y admirable y merece el elogio del CEIC Alfons el Vell por haberla llevado a término con brillantez.

El resultado es una monografía valiosa, coherente y clásica sobre uno de los protagonistas de la introducción del Renacimiento pictórico en clave itálica en la península ibérica. Entre los valores, no es el menor el de la oportunidad, pues el hallazgo previsible de parte de las pinturas murales de la capilla mayor de la catedral de Valencia que San Leocadio y Francesco Pagano realizaron tras su llegada a esta ciudad en 1472 en el séquito del cardenal Rodrigo Borja ha permitido el estudio de una obra fundamental del artista y una pieza desde ahora imprescindible en la historia de la pintu-